

La construcció d'una ciutadania republicana

Victòria Camps

L'home està obligat a ser un bon ciutadà encara que no estigui obligat a ser moralment un home bo.

(I. KANT, *La pau perpètua*)

Las paraules de Kant que prenc com a motiu d'aquest article sempre m'han sorprès i m'han deixat inquieta. A primera vista, sembla que el que Kant diu és que al ciutadà no cal demanar-li que sigui una bona persona, només cal que compleixi les lleis. En el fons, el que Kant proclama és la superioritat «natural» del dret sobre la moral en la constitució d'un estat. És a dir, demanem massa si pensem que les bones intencions o la voluntat de fer el bé seran la garantia de la convivència pacífica. L'única garantia sòlida és l'existència d'unes limitacions jurídiques que no permetin l'exercici pervers de les llibertats individuals. Ens trobem davant una concepció de la ciutadania característica del liberalisme, segons la qual el ciutadà és un individu que gaudeix de llibertat per a dedicar-se als seus

negocis i perseguir els seus interessos, sense que se li hagi de demanar cap altra cosa que el respecte a la legalitat vigent. Quan Adam Smith, coetani de Kant, formula la famosa teoria de la «mà invisible», el que expressa és una idea molt semblant a la de Kant: no cal moralitzar les persones ni esperar que es captuin en virtut de màximes, ja que una mà invisible fa que l'egoisme privat esdevingui benefici públic.

El cas és que la concepció liberal de l'estat i de la persona avui mostra un seguit de deficiències que interfereixen negativament en el funcionament de la democràcia i de l'estat de benestar. Ho fan palès teories com el comunitarisme i el republicanisme, que són equiparables només en la mesura que critiquen la concepció liberal del subjecte entès com un individu abstracte, desarrelat, sense cap altra identitat que la que li confereix la seva autonomia. Com diu MacIntyre, un dels teòrics del comunitarisme, des de la modernitat no tenim ni podem tenir una concepció unitària de persona, que ens permeti determinar quines qualitats o virtuts hauria d'adquirir. La idea

Victòria Camps és catedràtica de Filosofia moral i política a la Universitat Autònoma de Barcelona. És autora, entre altres, de *Virtudes públicas*, *Paradojas del individualismo*, i *El siglo de las mujeres*, i ha estat editora d'*Historia de la ética* (3 vols.).

d'una excel·lència intrínseca a la naturalesa humana, pròpia de l'ètica aristotèlica o del pensament cristià medieval, desapareix amb la modernitat. No hi ha més excel·lència que la que procura la realització de la llibertat individual, garantida pels drets fonamentals, això sí, amb una limitació: que les llibertats d'uns siguin compatibles amb les dels altres. És això el que tracta d'aconseguir el dret positiu. Com diu Kant, una acció és «conforme a dret quan permet que la llibertat de cadascú coexisteixi amb la llibertat de tothom».

Una de les conseqüències del model polític liberal és la dificultat de les societats liberals per a construir ciutadania. Exagerant una mica, podríem dir que tenim una democràcia sense ciutadans. O amb ciutadans que ho són més formalment, jurídicament, que pel compromís real que contrauen amb els interessos generals de la societat. La «llibertat dels moderns» és molt diferent de la «llibertat dels antics», segons ho va fer veure Benjamin Constant fa més de dos segles. Els ciutadans lliures de l'antiguitat —que no eren gaires, tot s'ha de dir— entenien que la seva llibertat era un privilegi del que gaudien per poder dedicar-se al servei del bé comú i de la república. Els ciutadans d'avui, que conceben la llibertat com un dret universal, entenen que aquest dret els permet ser independents per a dedicar-se als seus interessos privats i per a escollir la forma de viure més convenient a les seves preferències particulars. Els antics no eren individualistes i el pensament modern es basteix en la centralitat de l'individu com a ésser singular. Els problemes de la vida pública els ha de resoldre la classe política. És una divisió del treball, segurament inevitable, que es tradueix en l'existència

simultània de dos tipus de ciutadania: la ciutadania activa, que és la dels qui es dediquen professionalment a la política, i la ciutadania passiva, que és la de la resta de persones que, en el millor dels casos, voten cada quatre anys, paguen els seus impostos, i, més enllà d'aquestes obligacions, es desentenen de la política.

L'apatia ciutadana no és un fenomen nou. Sociòlegs com Max Weber ja el denunciaren a començaments del segle passat. La passivitat ciutadana no és un fenomen nou, però és un fenomen que s'ha anat aguditzant. Avui l'abstenció creix en cada convocatòria electoral. La desafecció i la desconfiança envers la política augmenten cada dia. És cert que la manera de fer política basada en l'enfrontament partidista no és la millor manera de produir entusiasme, perquè només contribueix a generar desconfiança i avorriment, però segurament hi ha raons menys conjunturals que expliquen la indiferència de la ciutadania respecte als afers públics. Una de les explicacions adduïdes a propòsit del comportament abstencionista és, precisament, el benestar de què gaudeixen els habitants de les societats benestants. Quina necessitat tenen d'anar a votar si tot el que és essencial per a sobreviure ho tenen abastament? D'una altra banda, la política perd més el temps amb qüestions inútils que a resoldre els problemes reals. El que significa que, finalment, tant se val que governin els uns o els altres. Desaparegudes les ideologies que marcaven diferències clares entre l'esquerra i la dreta, si la política només és gestió, per què no considerar-la com una professió com qualsevol altra, i entendre la política com quelcom que només ha d'afectar els professionals de la política?

No és només l'estructura partidista la que allunya la política de la resta de ciutadans. Un altre aspecte que ha contribuït a marcar la separació entre ambdós tipus de ciutadans és el model d'estat social protector que, si bé ha aportat avantatges considerables al benestar de les persones i a la redistribució dels béns bàsics, ha produït un efecte indesitjat consistent en una dependència excessiva del ciutadà respecte a les administracions públiques. Consideren que són elles les que han de resoldre tots els seus problemes. Així, les obligacions derivades del reconeixement d'uns drets socials —protecció de la salut, educació, treball, habitatge— són obligacions dels poders públics. Els ciutadans són només els receptors d'uns serveis que l'estat té el deure de garantir. Una de les crítiques neoliberals a l'estat del benestar és que desincentiva els desocupats fins al punt que prefereixen viure de les subvencions que buscar feina. Si és cert, com diuen alguns, que a més protecció laboral, més atur, cal que ens preguntem per què és així. D'alguna manera caldrà corregir la concepció del ciutadà com un subjecte de drets, afegint que, si és cert que els ciutadans són, per sobre de tot, subjectes de drets, això no els inhibeix de certes obligacions i deures, els imprescindibles perquè tant la democràcia com l'estat de benestar progressin.

Si bé la passivitat de la ciutadania és un problema vell, n'hi ha un altre de molt vinculat, que sembla més nou. Em refereixo a la incivilitat, l'incivisme ciutadà, una contradicció en els termes, ja que l'atribut bàsic del ciutadà hauria de ser, precisament, el civisme. Fa uns quants anys que les ciutats donen mostres del seu malestar per les manifestacions constants de falta de

civisme, de poca sensibilitat de les persones envers la convivència, el respecte mutu, la cura per l'espai públic. Més d'una ciutat s'ha implicat en campanyes i programes destinats a inculcar actituds cíviqes en les persones. En el mateix sentit, el Parlament espanyol acaba d'aprovar una nova llei d'educació que prescriu la introducció en el currículum d'una nova assignatura amb el nom «Educació per la ciutadania». Una idea que no ens l'hem inventat, sinó que deriva d'una proposta de la Unió Europea ja instaurada a diferents països del nostre entorn. Amb aquesta iniciativa es tracta de fer front al dèficit que he esmentat fa una estona: que les democràcies es veuen incapaces de construir ciutadans. Dit d'una altra manera, els habitants de les democràcies actuals sembla que no arriben a adquirir la sensibilitat moral imprescindible per a convida en societats plurals i diverses. El civisme no seria res més que els mínims ètics imprescindibles per a viure en aquestes societats.

LA NECESSITAT D'UNA ÈTICA PÚBLICA

Tant l'apatia i la indiferència envers la política com la falta de civisme fan palès l'escàs compromís de les persones amb la societat o la ciutat. És un aspecte en el qual insisteixen especialment tant el comunitarisme com el republicanisme abans esmentats, amb algunes diferències que no són trivials. Els filòsofs comunitaristes es fixen més en la necessitat de recuperar la comunitat per tal d'aconseguir la cohesió social i el compromís de les persones envers la comunitat. Els defensors del republicanisme, en canvi,

confien en la idea d'educar les persones en les «virtuts cíviques», és a dir, inculcar-los els mínims morals, però universals, que tota societat democràtica necessita. He de confessar que les meves simpaties estan més a prop dels pensadors republicans que dels comunitaristes. Sóc partidària de les societats obertes, de la *res-publica*, més que no de les comunitats que busquen precisament en la identitat comunitària el fonament de les possibles virtuts que les persones haurien de cultivar. No hi estic d'acord. No crec que calguin vincles nacionals, religiosos o locals per a justificar les virtuts cíviques. Aquestes es dedueixen senzillament de la creença en el valor de la democràcia i de l'estat de benestar. Ni l'una ni l'altre poden funcionar sense que les persones, que gaudeixen dels seus beneficis, s'impliquin en tots dos valors i cooperin en el seu bon funcionament amb les seves actituds i manera de ser. Un dels ideals republicans és el que s'expressa en la fórmula *libertas est civitas*. Per a vincular llibertat i convivència ciutadana no cal tenir identitats més específiques que la que confereix la ciutadania democràtica. És a dir, la convicció que ser un bon ciutadà és saber exercir la llibertat en bé de tothom.

Ara bé, per a exercir la llibertat en bé de tothom, no es tracta només de no envair la llibertat dels altres, sinó que cal contribuir més positivament al bé comú fent ús de la llibertat individual. És aquesta idea la que em porta a trobar insuficient el pensament kantianista citat al començament d'aquest article. Si volem que hi hagi bons ciutadans, no podem estalviar-nos el cultiu d'una ètica pública o d'unes virtuts cíviques. La coacció jurídica es malauradament necessària, però no suficient.

Rebutjo, així, la tesi de MacIntyre, en *After Virtue*, un llibre d'altra banda excel·lent, perquè no crec que ens trobem en una època incapaç d'inculcar cap mena de virtut que no estigui arrelada en una identitat particular i concreta. M'agrada el concepte aristotèlic de «virtut» (tot i l'anacronisme que acompanya a la paraula) perquè expressa molt bé com s'ha d'entendre la virtut personal. Segons la definició aristotèlica, la persona virtuosa és la que està disposada a captenir-se d'acord amb unes maneres de fer coherents amb el que necessita la democràcia. Tot i ser cert el que diu MacIntyre, que no podem tenir una concepció unitària de persona, atesa la pluralitat del nostre món, sí que hem d'exigir a tothom que visqui d'acord amb els ideals democràtics i dels drets humans. Si les persones no desenvolupen hàbits i actituds de no-discriminació, de solidaritat, de respecte, de comprensió amb les maneres de ser diferents, de poc serviran les lleis per a millorar i resoldre les discriminacions i les incivilitats de cada dia.

Per tal de fonamentar més la idea que estic exposant, serà bo que tinguem en compte un fenomen propi de les societats liberals. Em refereixo a la desregulació creixent, no sols pel que fa a l'economia, sinó pel que fa a d'altres àmbits com el de l'ètica. La llibertat reconeguda com a dret fonamental obliga a limitar les prohibicions jurídiques. Molts delictes que ho foren en èpoques més repressores que l'actual –per exemple, el delictes d'opinió– han deixat de ser-ho. Una de les característiques reconegudes del liberalisme és que el codi penal s'aprima i les penalitzacions de la conducta es restringeixen als casos realment escandalosos i intolerables. La qual cosa no implica,

però, que només és incorrecte el que està jurídicament prohibit. Hi ha un munt de coses que es poden fer millor o pitjor, però que no estan ni han d'estar explícitament regulades. Un àmbit especialment característic del que estic dient és el de la comunicació. Costa molt i és molt perillós regular la llibertat d'expressió, les limitacions d'aquesta llibertat són molt poques, cosa que no vol dir que la comunicació pugui ser més o menys democràtica, més o menys coherent amb els valors constitucionals i amb el reconeixement dels drets fonamentals, més o menys compatible amb les finalitats de l'educació.

Jürgen Habermas pot ser considerat un dels filòsofs que aposta per la recuperació del republicanisme. Sobretot quan lamenta la pèrdua, per part de les societats actuals, del que ell anomena «una important intuïció normativa». Diu Habermas que tendim a donar per descomptada la creació d'una voluntat racional solidària en les persones, una voluntat, per un altre cantó, imprescindible per a conuiu en pau, però que, d'una altra banda, no pot ser exigida jurídicament. Aquesta voluntat, doncs, es dona per feta, però no és real. Dit d'una altra manera, l'estat social, que amb tantes dificultats es vol fer sostenible, no compta amb la voluntat solidària i cooperadora dels individus que en són els beneficiaris. Ni la democràcia compta amb la participació ciutadana que necessita per a conjurar la seva fragilitat. Són aquestes mancances les que conviden a pensar en un nou republicanisme. Un republicanisme que ens remet a Ciceró i a Maquiavel que desenvoluparen l'ideal de «l'home bo» com a puntal de la república. Amb aquesta referència a l'home virtuós no es tracta d'introduir un moralisme asfixiant i retrògrad, sinó, senzillament,

s'està expressant la necessitat de fomentar el comportament virtuós dels ciutadans, és a dir, el que es demana és que els ciutadans actuïn com a tals. D'acord amb Maquiavel, només el comportament conforme a la virtut farà possible un *vivere civile e libero* en què la corrupció no tingui lloc. Perquè la corrupció, en totes les seves vessants, es produeix quan l'interès públic desapareix de l'horitzó vital de les persones i aquestes persegueixen tan sols els interessos privats o corporatius. En aquest cas, mostren una absència d'autocontrol que els impedeix considerar res més que no sigui els seus interessos particulars. Doncs bé, amb aquestes persones no és possible construir ni sostenir una república autèntica. Aquesta fretura, certament, de persones lliures, però al mateix temps cooperadores amb el bé comú. És una manera d'exercir la llibertat, d'una altra banda, que no s'aprèn automàticament, sinó que ha de ser ensenyada.

El que el nou republicanisme troba a faltar és una ciutadania que assumeixi els seus deures cívics. Una ciutadania, no una colla de súbdits dependent de les subvencions públiques o dominada pel clientelisme derivats d'un model d'estat social que s'ha pervertit. Les disfuncions que presenten les nostres democràcies no depenen sols de deficiències estructurals, sinó també de deficiències ètiques o morals. Si l'horitzó d'una «societat ben ordenada», com diu John Rawls, el marca un sentit de la justícia, convé tenir clar què volem entendre per justícia. Pel que a mi respecta, no he trobat cap definició millor que la que diu: «de cadascú segons les seves capacitats, a cadascú segons les seves necessitats». Una definició que compta amb les aportacions de tothom, institucions i ciutadania. □